

Peter Klepec*

Perverzija krize

Vprašanje, ki nas zanima, je, kako je kriza, ki smo ji priča, kriza 2008, kriza, ki na nek način še vedno traja, kriza, za katero smo skorajda vsi že prepričani, da je že mimo in da je itak nebodigatreba, povezana s perverzijo. Že ob samem izvornem nastopu krize, predvsem pa ob samem razvitiu in poti, ki jo je kasneje ubrala, se je sicer dostikrat govorilo o perverzni situaciji, ki je nastala s krizo, o pravcatem perverznej obratu, ki je sprevrnil klasično ekonomsko mantra »private vices public *benefits*« v »private vices public *debts*«. Variacij na to temo ob krizi sicer ne zmanjka, vselej pa na koncu pridemo do Brechtove znane domislice – kaj je rop banke v primerjavi z ustanovitvijo nove banke? Toda na tem mestu nas ne bodo zanimale bolj ali manj ohlapne vzporednice med perverzijo in krizo, saj bomo to zvezo skušali opredeliti v nekem čisto posebnem pomenu besede.

Predpogoj za kaj takega pa je, da najprej že samega izraza »kriza« ne razumemo tako, kot se ga razume običajno. Zdi se namreč, da nas je vseprisotnost tega izraza – beseda kriza se dandanes nanaša skorajda na vse – zaslepila za to, za kar pri njem gre. Kar naprej imamo namreč opravka s kakšno krizo, ne le z ekonomsko, temveč tudi s politično krizo, s krizo politike, z begunsko krizo, z ekološko krizo, s krizo evropske ideje, s krizo na Bližnjem Vzhodu, s krizo v Siriji, s krizo v Iraku, s humanitarno krizo, s krizo (nacionalne, evropske, osebne) identitete, s krizo socialne države, itn. itd. Glede na to, ni presenetljivo, da je na temo krize »nedavna bibliografija v družboslovju in množičnem tisku ogromna; teksti o krizi so prava industrija«. ¹ Zaradi tega je logično, da se nam zdi, da o krizi vemo čisto vse. O njej pa res ni treba več govoriti, dovolj imamo že tega govorjenja o krizi. Konec koncev gre za ohlapen izraz, za »prazen označevalec« za označevanje situacije, v kateri smo se pač znašli in nenazadnje nam gre tudi zato označevalec »kriza« vsem skupaj že kar »malo na živce«.

111

¹ Janet Roitman, *Anti-Crisis*, Duke University Press, Durham in London 2014, str. 3.

* Filozofski inštitut ZRC SAZU

Toda ob vsem tem ne gre pozabiti, da je, kot opozarja Lacan, označevalec kot tak, četudi je prazen, vselej najprej imperativen² in v tem smislu tudi poziv, ukaz, napotek, napotilo. Označevalec »kriza« naj bi tako povedal, da gre za neko posebno, izredno, neobičajno situacijo, v kateri je neizogibno in nujno treba delovati hitro, učinkovito, urgentno. Krizo kot tako se razglasi, o njej se govori. O njej se *nenehno* govori, le zato, da bi se obenem sporočilo: zdaj ni čas za razmišljanje, čas je za delovanje. V tem pomenu »govor o krizi« pač ni samo nek »govor«, neko govorjenje, temveč diskurz v Lacanovem pomenu besede, kolikor gre za ohranjanje in hkrati za predrugačenje družbene vezi. O tem smo sami pisali na nekem drugem mestu,³ kjer nas je zanimalo vprašanje, kako je lahko (ekonomska) kriza nastopila kot takšno presenečenje za ekonomsko stroko in za kritike kapitalizma, za kakšno krizo sploh gre in kako je sama kriza vpeta v obstoječa razmerja moči oziroma oblasti.

Čeprav, kot smo poudarili, je označevalec kriza imperativen, saj je napotilo, ukaz, pa ni nedvoumen. Prav zato, ker je prazen, z njim lahko rokuje »govor o krizi«, ki je sam bolj paradoksen, kot je morda videti na prvi pogled. Po eni strani krizo predstavlja kot nekaj posebnega, po drugi, kot nekaj običajnega. Kriza je nekaj, kar je treba vzeti resno, a le zato, da bi se jo razumelo kot nekaj začasnega, nekaj, kar bo minilo brez kakih resnejših posledic. Potem se bomo lahko »vrnili nazaj«. Toda, da v svet pred krizo ni povratka, je že takoj na začetku nastopa krize, leta 2009, opozoril Joseph Stigliz: »Da bo zaradi krize do sprememb prišlo, je gotovo. Ni povratka nazaj v svet pred krizo. A vprašanja so: Kako globoke in temeljite bodo spremembe? Bodo vsaj v pravi smeri?«⁴ Danes, sedem let kasneje, lahko ugotovimo, da je imel Krugman prav, ko je izpostavil *nepovratni*⁵ značaj krize in *neodločljivost* njenega izteka. Toda situacija je bolj paradokсна, kot je morda videti. Po eni strani je videti, da je krize konec in da so njeni učinki izzveneli. Kljub poplavi del, ki so nastajala ob krizi 2008 in o njej v zadnjih letih, je še vedno le malo takih, ki trdijo, da gre tokrat za resno sis-

112

² Jacques Lacan, Še. Seminar, knjiga XX., prevedli Slavoj Žižek et al., DTP, Analecta, Ljubljana 1985, str. 29.

³ Prim. Peter Klepec, »Govor o krizi«, *Problemi*, LII, št. 7-8, Ljubljana 2014, str. 99-118.

⁴ Prim. Joseph Stigliz, *Freefall. Free Markets and the Sinking of the Global Economy*, Penguin Books, London 2010, str. 1.

⁵ H konceptu nepovratnega prim: Tadej Troha, *Intervencije v nepovratno*, DTP, Ljubljana 2015, zlasti str. 223-240.

temsko krizo kapitalizma.⁶ Spmembe, o katerih je govoril Krugman, bi morale doleteti tudi finančni sektor, toda povsem jasno je, da sploh niso bile temeljite. Izbruh kake nove finančne krize je dobesedno pred vrati. Podcenjevanje uničenja, ki ga je kriza povzročila med prebivalstvom s strani etabrirane politike, se slednji maščuje na vseh koncih in krajih od brexita, izvolitve Donalda Trampa v ZDA do obetajoče se zmage populistične desnice povsod po Evropi. Očitno je, da gre povsod za nek odgovor na krizo in na njeno reševanje, za tisto, kar sami imenujemo perverzija krize, v pomenu obrata, preobrata, odgovora na določene spremembe, ki so prav s krizo prišle do izraza in ki bodo z nami še desetletja, ne le šest let, kolikor po izračunih ekonomistov v povprečju trajajo ekonomske krize po drugi svetovni vojni. Ironija, če že ne kar perverzija, krize je torej v tem, da je krize glede na uveljavljena ekonomska merila, morda res že »konec«, vseeno pa krize »še ni konec«, saj nam bo svoje račune izstavljala še dolgo in je torej še zdaleč »ni konec«.

Govorimo lahko o nekem (pre)obratu, ki gre skupaj s krizo. Perverznost tega preobrata je predvsem v tem, da ta preobrat ne pomeni obrata stran od neoliberalizma, kar se je ob samem nastopu krize kazalo kot nekaj samo po sebi umevnega, temveč ravno obratno. S krizo nismo vse bolj »ven«, kot se je zdelo, temveč vse bolj »noter« v neoliberalizmu kot diskurzu, ki je krizo nenazadnje tudi pomagal zakuhati, če že ni njen glavni krivec. Pravo vprašanje ob krizi je tako postavil že leta 2011 Colin Crouch v delu *The Strange Non-Death of Neoliberalism*: »Kaj po finančni krizi ostaja od neoliberalizma?«. Crouchev odgovor na to vprašanje je nedvoumen – od neoliberalizma tudi »po krizi« ostaja »tako rekoč praktično vse!«⁷ Poudariti velja, da neoliberalizem ni samo ekonomska doktrina in ni samo danes »prevladujoč [ekonomski] diskurz«,⁸ temveč tudi pravcati svetovni nazor, ki je bil »zmožen občutno prodreti na taka področja, kot so ‚evolucijska psihologija‘, mrežna sociologija, živalska etologija, lingvistika, kibernetika in celo študije znanosti. Zato se je neoliberalizem razvil v celosten svetovni nazor in ni bil le doktrina, omejena zgolj na ekonomiste.«⁹ Čeprav je naloga, ki si jo v

⁶ V tem kontekstu omenjamo delo, ki je tukaj podanim pogledom tudi sicer blizu: Heiko Feldner in Fabio Vighi, *Critical Theory and the Crisis of Contemporary Capitalism*, Bloomsbury, London 2015.

⁷ Colin Crouch, *The Strange Non-Death of Neoliberalism*, Polity Press, London 2011, str. 179.

⁸ David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press, London 2007, str. 3.

⁹ Phillip Mirowski, *Never Let a Serious Crisis Go to Waste*, Verso, London & New York 2013, str. 56. Prim. tudi Phillip Mirowski, »Kratki kurz iz neoliberalne doktrine«, *Problemi*, LII,

delu *Never Let a Serious Crisis Go to Waste* zastavi Mirowski, sicer pokazati, kako so ravno ekonomisti in ekonomska stroka prispevali k zmedi pri »reševanju« nastale krize,¹⁰ bi radi sami na tem mestu izpostavili nek drugi vidik, za katerega lahko rečemo, da pri Mirowskem umanjka in ki je notranje povezan tako z neo-liberalizmom, kakor tudi s krizo in s perverzijo.

Predpogoj za to, da lahko to jasneje uvidimo, pa je, da postavimo v oklepaj govor o krizi kot govor o nečem normalnem, samoumevnem, cikličnem, nekaj kar že za Marxa vselej spremlja kapitalizem od samih njegovih začetkov. Običajno rečemo, da krize pridejo in gredo. Tako tudi za Marxa pojav krize v nekem trenutku ni bil nič nenavadnega, ravno obratno, nekaj zanesljivega in gotovega,¹¹ tako kot je bilo nekaj gotovega, da bo s krizo prišlo do revolucionarnega preobrata. Čeprav je Marx sam kasneje to premočrtno videnje nastopa krize/revolucije opustil, in četudi je res, da pri njem »ne najdemo kakšne izdelane teorije kriz, temveč zgolj razpršene, bolj ali manj natančne pripombe, ki jih je potem marksistična tradicija predelala v popolnoma različne teorije kriz«,¹² pa je nemara Marxov uvid, da gre kriza skupaj z nekim preobratom, treba vzeti resno. Ta vidik ostaja znotraj problematike krize, kot cikličnosti, zakrit.¹³

Če namreč postavimo v oklepaj dejstvo, da je (ekonomska) kriza nekaj, kar gre periodično nujno skupaj s kapitalizmom, oziroma dejstvo, da je kapitalizem od samega začetka v krizi, potem se seveda postavi vprašanje, kaj sploh pomeni izraz »kriza«. Besedo »kriza« se uporablja takrat, ko je očitno, da je »šlo nekaj narobe«, da se nahajamo v nekem »prehodu«, spremembi, nekem odmiku od neke norme – »samo sklicevanje na krizo zahteva primerjalno stanje za samo presojo: krizo v primerjavi s čim?«¹⁴ Toda na kaj se ta presoja opira, ko pa se zgodovina vselej spreminja, enako velja tudi za sam kapitalizem? Če je v antičnih časih, pri Hipokratu, beseda kriza označevala preobrat, odločilno točko v

114

št. 7-8, Ljubljana 2014, str. 227-260.

¹⁰ Prim. nav delo, str. 157-239.

¹¹ Karl Marx, *Razredni boji v Franciji*, MEID III, v: Karl Marx in Friedrich Engels, *Izbrana dela v petih zvezkih* (MEID), Cankarjeva založba, Ljubljana 1979, str. 149.

¹² Michael Henrich, *Kritika politične ekonomije. Uvod*, prevedla Mojca Dobnikar, Sophia, Ljubljana 2013, str. 185.

¹³ Prim. Boštjan Nedoh, »Krizna: od cikličnosti k nepovratnosti«, *Problemi*, LII, št. 7-8, Ljubljana 2014, str. 55-70 in prispevek istega avtorja v pričujoči številki FV.

¹⁴ Janet Roitman, *Anti-Crisis*, str. 4.

bolezni in če izraz *krino* pomeni ločiti, izbrati, narediti rez, odločiti, presoditi, nastopa izraz kriza v modernih časih konec 18. stoletja, kot je pokazal Reinhart Kosseleck,¹⁵ skupaj s predpostavko, da lahko o zgodovini sodimo, presojava, s pomočjo diagnoze časa. Kriza gre skupaj s teorijo časa in zgodovine ter zavestjo, da je sama zgodovina nekaj, na kar je mogoče delovati/vplivati in kar gre skupaj z našim delovanjem.

Če postavimo konkretni zgodovinski kontekst, ki se ga loteva Kosseleck (termin kriza gre po Kosselecku skupaj z razsvetljenstvom, je osnova družbene in kritične teorije, ki jo je treba misliti skupaj z dogodkom, ki ga v nekem pomenu zaznamuje, francosko revolucijo), v oklepaj, potem je jasno, da se sama trditev, da je nastopila kriza, opira na lastno izjavljanje ali bolje, na lastna pričakovanja in lastno željo. Izjave »kriza je« ne moremo ločiti od lastnega mesta, ki ga uokvirja naše lastno pričakovanje – bodisi pričakovanje, da se bo nek trend, neka orientacija, nadaljeval, bodisi, da je tega nepovratno konec. Sama izjava »kriza je« ustvari samoreferenčni prostor, kjer se zdi, da »je lahko drugače«, da je nenazadnje možen tudi drugačen svet.¹⁶ V tem smislu je bilo prav ob krizi 2008 že večkrat izpostavljeno, da naj bi že sama beseda kriza napotovala na neko »odločitev, ko kot s škarjami nekaj prerežemo na dvoje«,¹⁷ kajti »beseda ‚kriza‘ se dobesedno nanaša na križišče: je točka, kjer gredo lahko zadeve po eni izmed dveh načinov«. ¹⁸ Čeprav se zdi, da beseda kriza implicira nek *vel*, neko izbiro ali alternativo (»Družba prihodnosti bo ali komunizem ali barbarstvo«, Marx), pa je očitno, da zadeve še zdaleč niso tako premočrtne in da prav ob krizi 2008 ta alternativa nikoli ni jasno nastopila. Že res, da se je reklo, da je kriza priložnost, toda to priložnost vladajoča ideologija vseskozi razume kot nekaj, kar nastopa *znotraj obstoječih možnosti*, v nasprotju s politiko v pravem pomenu besede, ki ni samo umetnost možnega, temveč »ravno nasprotno, umetnost *nemožnega* – ta spreminja same parametre tega, kar se v neki obstoječi konstelaciji razume

¹⁵ Prim. Reinhart Kosseleck, *Critique and Crisis: Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*, Berg Publishers, Cambridge (Ma) 1988.

¹⁶ Prim. k temu Jelica Šumič Riha, »Another World is Possible or The Task of Philosophy in Worldless Timesa« v: *Beyond Potentialities*, ur. Mark Potočnik, Frank Ruda in Jan Völker, Diaphanes, Zürich 2011, str. 55-78.

¹⁷ Michel Serres, *Times of Crisis. What the Financial Crisis Revealed and How to Reinvent our Lives and Future*, Bloomsbury, London & New York 2014, str. xi.

¹⁸ David Graeber, *Debt: The First 5000 Years*, Melville House, London & New York 2011, str. 177.

kot ‚možno‘.«¹⁹ Skratka, govorimo lahko o *ambivalenci*²⁰ samega izraza kriza in vladajoči ideologiji upravljanja s krizo je uspelo dobro igrati prav na karto ambivalence: če se je že krizo sploh priznalo, se jo je hkrati tudi že nevtraliziralo (»ni krize«, »brez panike, saj je samo (ekonomska) kriza«, »ne gre za krizo kapitalističnega sistema« itn.), po drugi strani pa se jo je povelečevalo, absolutiziralo, izkoristilo, instrumentaliziralo.

Ta ambivalentna, dvojna plat izraza kriza močno spominja na dvojno in ambivalentno plat perverzije. Kot je v svojem kratkem pregledu zgodovine perverzije skozi stoletja izpostavila Élisabeth Roudinesco,²¹ je perverzija nekaj, kar po eni strani predpostavlja naravni in božji red ter v razmerju do njiju nastopa kot nekaj grešnega, kot izvržek, abjekt, obenem pa je prav zato tudi nekaj sublimnega, nekaj, kar fascinira, nekaj, kar pomeni ustvarjalnost, transcendenco samega sebe in veličino. Za Roudinescojevo na sami perverziji ni nič živalskega, temveč nekaj intrinzično človeškega, ne le zaradi tega, ker je možna zgolj na ozadju govornice in simbolnega (Barthes), temveč tudi zaradi tega, ker »perverzni diskurz vselej temelji na manihejstvu, kjer se zdi, da je izključil temno plat, ki ji dolguje svoj lastni obstoj.«²² Zdi se, da je namen Roudinescove skozi zgodovinsko analizo perverzije predvsem osvetliti današnjo družbo, ki »je v nekem smislu bolj perverzna od samih perverznejšev, ki jih ne more več definirati. Izkorišča voljo do *jouissance*, da bi jo še toliko bolj zatirala.«²³ Tisto, kar se danes dogaja, je, da se od pacientov pričakuje, da bodo svoje simptome opisovali javno in tako postali strokovnjaki za lastno patologijo ter tako sami postanejo delček v tiraniji kulta izpovedi. To gre skupaj z naslednjim procesom: »Avdiovizualni mediji so, kot je znano in s pristankom vsakega protagonista v velikem postmodernem razkazovanju ekshibicionizma, postali velik instrument ideologije, ki je tako pornografska kot puritanska. Vsepovsod po svetu televizija realnosti, v kateri je vsakdo prisiljen postaviti na ogled svoje privatno življenje, funkcionira kot novodobni azil, ki ni brez povezave s klasifikacijami DSM [*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, op. ur.]. Gre za ogromni živalski vrt, ki je organiziran kot kraljestvo ni-

¹⁹ Slavoj Žižek, *The Ticklish Subject. The Absent Centre of Political Ontology*, Verso, London & New York 1999, str. 199.

²⁰ K temu prim. Tadej Troha, »Ambivalenca«, *Problemi*, XLVI, št. 3-4, Ljubljana 2008, str. 175-204.

²¹ Élisabeth Roudinesco, *Our Dark Side. A History of Perversion*, Polity Press, London 2009.

²² *Ibid.*, str. 15.

²³ *Ibid.*, str. 243.

koli končanega nadzora, v katerem je čas suspendiran. Družba, ki povečuje to vrsto transparentnosti in nadzora, in ki skuša ukiniti svojo temno plat, je perverzna družba.«²⁴ Proces, ki ga Roudinescova opisuje, je dejansko problematičen, saj »nas skuša preko diskurza znanosti prepričati, da ni perverzija nič drugega kot bolezen in da perverzneža lahko izločimo iz družbenega telesa«,²⁵ hkrati pa perverzijo posplošimo na celotno družbo, saj jo najdemo povsod. Navkljub določenim plodnim nastavkom, ki jih glede perverzije izpostavi Roudinescova, pa se nam zdi, da vseeno sama postopa nekoliko prehitro, saj kljub vsemu ostaja na ravni perverzije kot moralne kategorije, namesto, da bi izpostavila njene strukturne poteze, kakor jih izpostavi Freudova in Lacanova psihoanaliza.

Ta perverzije ne razume kot odklona od normalnega seksualnega obnašanja in kot nekaj pokvarjenega, skorumpiranega, sprijenega. Že Freud je v svojih *Treh esejih o seksualnosti* s svojo tezo o polimorfni perverzности infantilne seksualnosti pokazal, da smo v nekem pomenu vsi perverzni in da perverzija ni nobena deviacija, noben odklon, temveč norma: »Zdravniki, ki so perverzije najprej proučevali na izrazitih primerih in v posebnih razmerah, so se seveda nagibali k temu, da so jim, podobno kot pri inverziji, pripisovali naravo bolezenskega ali degeneracijskega znamenja. [...] Vsakdanja izkušnja je pokazala, da je večina teh prekoračitev, vsaj manj hude med njimi, pogosta sestavina seksualnega življenja zdravih, o katerih ti ne sodijo nič drugače kot o drugih intimnostih. [...] Pri nobenem zdravem človeku ne bi smel manjkati kakšen dodatek, ki ga je mogoče imenovati perverznega, in ta splošnost nam je dovolj, da pokaže, kako nesmotrna je obsojajoča uporaba imena perverzija.«²⁶ Tu puščamo ob strani problem razmerja perverzije do nevroze, kolikor Freud trdi, da je »nevroza tako rekoč negativ perverzije«,²⁷ kakor tudi kompleksno razmerje perverzije do nagona, kolikor se namreč zdi, da gre pri nagonu za nek »anything goes«. ²⁸ Ne gre torej toliko za to, da je možno toliko različnih perverznih dejanj in da bi lahko seksu-

²⁴ *Ibid.*, str. 249.

²⁵ *Ibid.*, str. 286.

²⁶ Sigmund Freud, *Tri razprave o seksualnosti*, prevedla Mojca Dobnikar, Studia Humanitatis, Ljubljana 1995, str. 41.

²⁷ *Ibid.*, str. 46.

²⁸ Prim. Jacques-Alain Miller, »O perverziji«, v: isti, *O nekem drugem Lacanu*, prevedli Miran Božovič et al., DTP, Analecta, Ljubljana 2001, str. 101-122. Miller namreč poudarja, da je perverzija norma gona in da »gon ne vprašuje za dovoljenje«, da »gon goni svoje« in da ima gon »vselej svoje ključ v roki«.

alnost kot tako označili za perverzno, tudi ne za to, da bi lahko govorili o neka-kšni »posplošeni perverziji«,²⁹ temveč za to, da je perverzija kot taka za Lacana³⁰ neka *struktura*: »Kaj je perverzija? Ni preprosto odklon v razmerju do družbenih kriterijev, anomalija, ki je nasprotna lepim maniram, čeravno ta register ni povsem odsoten, ali atipičnost v razmerju do naravnih kriterijev, saj namreč bolj ali manj krši reproduktivno. V sami svoji strukturi je perverzija nekaj drugega.«³¹

Toda kaj? Da bi opredelil to specifičnost perverzije, jo Lacan naveže na operacijo, ki jo Freud imenuje utajitev, *Verleugnung*. Za Freuda je utajitev vselej povezana z utajo kastracije in s fetišem, ki uteleša (nezavedno) verovanje – »fetiš je nadomestek za falos ženske (matere), ki je vanj verjel fantek in ki se mu – vemo zakaj – noče odpovedati.«³² Za perverzijo je tako značilna neka operacija, ki navkljub vednosti (da falosa ni), ohranja fetiš kot materializirano verovanje (v falos). Gre za to, da na ta način dobimo paradoksen spoj, kjer »je volk sit in koza cela«, spoj dveh ravni, ki jih je Robert Pfaller zлил v izraz »umazano sveto«,³³ le da gre pri utajitvi za paradoksen spoj vednosti (da nečesa/falosa ni) in verovanja (da to/falos kljub temu je). V nekem smislu dobimo občo operacijo, na kateri temelji sleherna ideologija, ki jo je v svojem klasičnem tekstu »Je sais, mais quand môme...« opisal Octave Mannoni³⁴ in ki deluje na način: čeprav *vem*, pa vendar *verjamem*. V primeru aktualne krize tako dobimo naslednje verzije ali različice: Čeprav *vem* (da je kapitalizem sistem, ki ga prečijo notranja protislovja in antagonizmi), pa *verjamem*, da ta sistem deluje; četudi *vem*, da v kapitalizmu obstajajo krize, *verjamem*, da jih bo ta sistem vselej premagal; čeravno *vem*, da bančne luknje nismo ustvarili delavci, temveč borzni špekulanti, banke in Wall-

²⁹ Collete Soler, »La perversion généralisée«, *La clinique lacanienne*, št. 16, 2009/2, str. 117-131.

³⁰ Tu se ne spuščamo v podrobnosti, kako je sicer mogoče razumeti perverzijo, kakor jo opredeli Lacan, saj bi nas to odpeljalo predaleč. Prim. Hervé Castanet, *La Perversion*, Anthropos, Pariz 1999; Jean-Pierre Lebrun, *La Perversion ordinaire. Vivre ensemble sans autrui*, Denoël, Pariz 2007; *Perversion and the Social Relation*, ur. Molly Anne Rothenberg, Dennis A. Foster in Slavoj Žižek, SIC 4, Duke University Press, Durham in London 2003.

³¹ Jacques Lacan, *Séminaire, Livre I.: Les écrits techniques de Freud*, Seuil, Pariz 1975, str. 246.

³² Sigmund Freud, »Fetišizem«, v: isti, *Metapsihološki spisi*, SH in DTP, Ljubljana 2011, str. 404.

³³ Prim. Robert Pfaller, *Umazano sveto in čisti um*, prevedla Simon Hajdini in Tadej Troha, DTP, Analecta, Ljubljana 2009, str. 24-25.

³⁴ Mannoni, Octave, »Saj vem, pa vendar...«, v: *Filozofija skozi psihoanalizo VII.*, Analecta, Ljubljana 1993, str. 359-384.

Street, *verjamem*, da je treba bančne luknje financirati s pomočjo davkoplačevalcev in da se bo kapitalizem s tem finančnim vložkom izvelkel.

Ta preplet vednosti in verovanja, kot rečeno, ni nekaj specifičnega za perverzijo, prav tako pa ni nekaj specifičnega samo za obravnavanje krize. In tu, na tej točki, je nemara treba izpostaviti ravno *specifičnost* perverzije. V čem je ta specifičnost? Ne gre za to, da bi imela perverzija neko bistvo, temveč, da vselej nastopa v razliki, v razmerju do drugih dveh kliničnih kategorij, ki jih pozna psihoanaliza, nevroze in psihoze. Prav to je Lacan skušal ponazoriti s tem, ko je Freudove kategorije *Verdrängung*, *Verwerfung* in *Verleugnung*³⁵ po vrsti navezal na tri ključne klinične kategorije: nevrozo, psihozo in perverzijo. Tu se ne nameravamo spuščati v razloge, zakaj za Lacana obstajajo zgolj tri temeljne klinične diagnostične kategorije,³⁶ prav tako nas ostale podrobnosti, kot je to, da se potem vsaka izmed kategorij potem členi naprej (nevroza na histerijo, obsesijo in fobijo, perverzija na ekshibicionizem, voveurizem, mazohizem in sadizem, primere fetišizma, psihoza na paranojo, manično depresijo itn.) na tem mestu ne zanimajo. Kar je za nas tu pomembno, je, da se tri temeljne Lacanove diagnostične kategorije nanašajo na tri pojmovanja psihične *strukture*, ki ustrezajo specifičnim načinom vzpostavljanja subjektivnosti, načinu želenja in načinu uživanja. Z njimi Lacan predstavi tri razmerja do govorce, tega, kar imenuje veliki Drugi. V nekem splošnem smislu je za Lacana Drugi: »Drug govorce, simbolnega, koda, označevalca, a po tej plati tudi Drugi želje (želja je želja Drugega prav po tem, da je v registru označevalca), subjekta želje in naposled Drugi nezavednega kot zdrsa govorce, tistega, po čemer sama govorica ni nikoli le govorica, zvedljiva na diferencialnost označevalca, ampak ji konstitutivno spodrsava – in ravno na ta kraj spodrsa se vpisuje subjekt želje. Po drugi strani pa je Drugi Drugi po razmerju do Drugega spola, torej do seksualnosti, telesa, užitka, presežnega užitka, nagona, heterogenega ekscesa, ki je vselej na delu v seksualnosti in ki ga ne moremo udomačiti ali umestiti. To sta dve smeri, ki sta za Freuda pogojevali odkritje psihoanalize in ki ju je težko misliti skupaj. Generalna teza bi torej bila, da Lacan s poimenovanjem Drugega, Drugega kot koncepta, pod isto kapo in v istem mahu,

³⁵ Glede množenja kategorij na *Ver-* pri Freudu prim.: Jacques Lacan, *Séminaire, Livre III.: Les psychoses*, Seuil, Pariz 1981, str. 170 in Mladen Dolar, *Oficirji, služkinje in dimnikarji*, DTP, Analecta, Ljubljana 2011, str. 272-289.

³⁶ Širše o tem: Joël Dor, *The Clinical Lacan*, New York: Other Press 1999 in Bruce Fink, *A Clinical Introduction to Lacanian Psychoanalysis. Theory and Practice*, Harvard University Press, Cambridge (Ma.) & London 1997.

celo v istem smislu, poimenuje oboje hkrati, sklop govorica-označevalec-nezavedno in sklop seksualnost-telo-užitek.«³⁷

Prav v razmerju do Drugega se vzpostavlja tudi temeljna operacija, ki zaznamuje vsako izmed treh diagnostičnih kliničnih kategorij – potlačitev je tako vzrok nevroze, zaradi tega, ker potlačimo, smo nevrotiki in v nekem pomenu smo že za Freuda vsi, tudi v osnovi »zdravi posamezniki« nevrotiki, itn. Tisto, kar za Freuda potlačimo, ni čustvo, zaznava ali afekt, temveč ideja, predstava, misli, ali, kot to strogo poimenuje Lacan – označevalec. Toda medtem, ko potlačitev lahko nastopi le, če je bila realnost sama na neki ravni s strani psihičnega aparata sprejeta in afirmirana, toda potisnjena ven iz zavesti, je za izključitev, ki opredeljuje psihozo, značilno to, da izvrže tako realnost samo kakor tudi simbolno, oziroma tisti element simbolnega in govorice, ki utemeljuje oziroma zasidra simbolni red kot celoto. Za Lacana je ta element povezan z očetovsko funkcijo kot simbolno, zato govori o izvrženju Imena-Očeta. Posledice so v tem, da je psihotik na nek način izven govorice, hkrati pa je povsem potopljen vanjo in ima občutek, da ta prihaja od zunaj, da ga vznemirja, pretresa v njegovi notranjosti. Psihotik nima distance do izrečenega, na nek način jo razume »po svoje«, v nekem smislu psihotik vé, je gotov – prav v tem je tudi temeljna razlika do nevrotika, ki vselej dvomi, je negotov.

In na tem presečišču potem nekako nastopi perverzija, ki je v nekem smislu gotovost, toda gotovost paradoksnе vrste. Zanj je namreč značilen obrazec utajitve – potem, ko je deček zaznal in opazil, da dekleta, predvsem pa mati, nimajo penisa, je to dejstvo utajil, obenem pa ohranil prepričanje v falos. Gre torej za nekakšen kompromis med zaznavo in prepričanjem o odsotnosti-prisotnosti falosa, pri katerem ključno vlogo igra fetiš, če naj se perverznej izogne grožnji kastracije. Prav po tem se perverzija razlikuje od nevroze, za katero je značilen niz strategij proti žrtvovanju kastracije oziroma užitka, medtem ko perverznej vseeno najde užitek. Če pustimo ob strani klinično dejstvo, da je večina perverznejev moškega spola, potem so ključni strukturni elementi perverzije naslednji: utajitev odsotnosti falosa in promocija fetiša, ki ta manko prikrije; povzdignjenje samega sebe v ta manjkajoči materin falos, primat le-tega, narediti-se za ta manjkajoči falos in manjkajoči *objet petit a*; promocija Zakona – perverznej se posveti ne le temu, da bi Zakon obstajal, da bi Drugi obstajal, sam se, kot

120

³⁷ Mladen Dolar, *Oficirji, služkinje in dimnikarji*, Analecta, DTP, Ljubljana 2010, str. 215-216.

poudarja Lacan, »naredi za sredstvo užitka Drugega«. ³⁸ Te strukturne poteze – poudarek na fetišu in *objet petit a*, načinu, da se do užitka pride in posvetitev temu Drugemu – so za nas na tem mestu ključne.

Skratka, perverzija je struktura, ki izpostavlja vlogo Drugega in vlogo Zakona, ki ju skuša perverznejš na vsak način ohraniti, vpeljati, narediti, da bi obstajala. Ne gre samo za to, da bi bila perverzija samo odklon od norme, ključna je tudi njena zahteva, potreba po vzpostavitvi (še neobstoječe) Norme. Kot poudarja Jean Clavreul je pri tem razmerju perverznejša do Drugega in do Zakona pomenljivo tudi to, da ima perverznejš neko posebno afiniteto do ljudi, ki »so na položaju«, do ljudi, ki ohranjajo in vzdržujejo družbeni red, prav zato tolikokrat sanjari, da bi zapeljal policista ali duhovnika. To pa se zgodi na nek paradoksen način – »v vsakem perverznejšem dejanju je nek vidik posilstva, v smislu, da se mora Drugi znajti vpotegnjen v izkustvo navkljub samemu sebi.« ³⁹ Ta moment zapeljevanja, prisvojitve, ki je na meji nasilja, je pri tistem, kar imenujemo perverzija krize, ključen. Ne gre namreč samo za to, da beseda *perverzija* v sebi, kot je opozoril že Lacan, skriva besedo *verzija*, *version*, različica in da sta kriza oziroma njeno reševanje zgolj različica že znanega, istega, skratka, neoliberalizma. Gre za to, da je v sam neoliberalizmu vgrajen nek paradoksen moment, ki ni nič drugega kot perverzen. To je morda še najbolj vidno ob reakciji zagovornikov neoliberalizma na krizo, ⁴⁰ ki nenavadno spominjajo na argument, ki je bil vselej pri roki zagovornikom samoupravljanja, zakaj slednjemu ne uspeva v praksi – zato, ker potrebujemo še več istega, več pravega (socialističnega samoupravljanja) –, kar na primeru reševanja krize, ki jo je neoliberalizem zakuhal, pač pomeni, da potrebujemo še več pravega, čistega neoliberalizma.

To pa je veliko bolj notranje povezano s samimi izhodiščnimi postavkami neoliberalizma, kot je morda videti na prvi pogled. Izhodišče neoliberalizma je namreč v tem, da je treba pogoje dobre družbe šele konstruirati. Pri neoliberalizmu sploh ne gre za predstavo, da bo trg itak na koncu prinesel rešitve, temveč, da mora močna država in močna regulacija šele ustvariti pogoje za to. Cilj neoliberalizma ni uničiti države, temveč jo prestrukturirati, na novo opredeliti njene

³⁸ Jacques Lacan, *Écrits*, Seuil, Pariz 1966, str. 823.

³⁹ Jean Clavreul, »The perverse couple«, v: *Jacques Lacan. Critical Evaluations in Cultural Theory*, ur. Slavoj Žižek, zv. 1, London & New York: Routledge 2003, str. 157.

⁴⁰ Prim. Mirowski, *Never Let a Serious Crisis Go to Waste*, str. 239-324.

funkcije in njeno osnovno obliko. Proklamirana *deregulacija* je v resnici vselej prikrita *reregulacija* in v tem je temeljna perverzija neoliberalizma. Drugače rečeno, prosto delujoči trg je mit. Trg gre vselej skupaj s takšnimi ali drugačnimi regulacijami, trgovinskimi sporazumi ter drugimi nadnacionalnimi in nacionalnimi urejanji. Toda ključna poteza na novo oblikovane države ni neka odkrita prisila, ki bi spominjala na despotsko ali totalitarno oblast. Čeprav gre neoliberalizem v praksi vselej skupaj z neko trdo kaznovalno politiko, ki razširi zaporno kazen do skrajnosti in ki se po drugi strani nenehno sklicuje na moralo, tu in tam pa tudi koketira z religijo, je ključna perverzna poteza neoliberalizma v tem, da je »demokratičen« in da prisega na svobodo. Ta *pretence*, kot jo z angleško besedo poimenuje Mirowski⁴¹ (hlimba, prevara, pretveza, videz, krinka) svobode je ključna, saj trg nikoli ne more biti nekaj prisilnega, čeprav nas potem tudi v marsikaj »prisili« in nas domnevno »izsiljuje«. *Vse je legitimna tarča marketizacije, potrženja, obenem pa je ključna poteza neoliberalizma v tem, da korenito redefinira in revidira družbo, državo, človeka in posameznika.* Nad vsem tem se veda vlada in prevlada »trg«. Za neoliberalizem ima vsak problem, ekonomski ali kakšen drugi, tržno rešitev: trg lahko vedno nudi rešitve za vse probleme. Očitno je torej, da igra trg v neoliberalizmu vlogo velikega Drugega in po tej plati ima podobno vlogo kot v perverziji Zakon, ki ga skuša perverznejš na vsak način ohraniti, vpeljati, narediti, da bi obstajal.

Tod ključno je to, da se trg ne moti, trg ne dela napak. Kaj pa, če se vendarle zazdi, da je do česa takega prišlo? V tem primeru pač nismo imeli opravka s trgom, v skladu z že zgoraj omenjeno logiko. Ta logika je podobna in obenem obratna logiki, ki jo Lacan izpostavi na primeru zaročenke, ki nikoli ne zamudi na zmenek – češ, v trenutku ko zamudi, pač ni več zaročenka. Za neoliberalizem trg nikoli ne »zamudi«, nikoli ne naredi ničesar narobe, trg se ne moti. Če bi že na kakem primeru lahko pokazali, da je temu vendarle tako, je za neoliberalizem takoj pri roki argument, da to pač (še) ni »pravi« trg. Čeprav je res, da trg v neoliberalni misli kaže številne podobe in preobleke, je v njem neka konstanta – verovanje v moč trga in verovanje v njegovo nezmotljivost: »trg (primerno organiziran in promoviran) lahko vedno nudi rešitve za probleme, za katere je videti, da jih je pravzaprav povzročil trg sam. [...] Vsak problem, ekonomski ali kakšen drugi, ima tržno rešitev«. ⁴² Še več. Pri Hayeku »je trg ‚postavljen‘ kot ob-

122

⁴¹ Prim. *ibid.*, str. 57.

⁴² *Ibid.*, str. 65.

delovalec podatkov, ki je močnejši od vsakih človeških možganov, a se v bistvu zgleduje po možganskih/računskih metaforah.⁴³ To verovanje, da trg vedno najde rešitev, je še kako prisotno dandanes – Paul Krugman je tako nedavno spregovoril kar o »verokratih«, *faithocrats*,⁴⁴ hkrati pa ima v sebi tudi poteze kartezijanskega Boga, ki ni le opredeljen kot vseveden, temveč kot vsemogočen, ne pozabimo, da je Descartesov Bog predvsem Bog, ki ga zaznamuje *immensa potestas*.⁴⁵ Ta vsemogočnost pa je bolj paradokсна, kot je videti na prvi pogled, saj je rezultat naše lastne dejavnosti oziroma nedejavnosti. Če namreč trg dojamemo kot »subjekt, ki se zanj predpostavlja, da vé«, če ga personificiramo, če mu pripisujemo voljo, hotenje in željo (»trg bo povedal«, »trg si želi«, »trg bo določil« itn.), s samim sklicevanjem nanj ne le pridemo do »samoizpolnjujoče se prerokbe«, temveč v vsakem primeru pridemo do nekega »odgovora«, saj je vsaka reakcija (ali nereakcija) prava, ker je kot taka postavljena in uokvirjena že vnaprej. Čeprav se zdi, da smo tu na ravni muhavosti in kaprice, čeprav se zdi, da nam neposredno »odgovarja realno«, čeprav je vse skupaj uokvirjeno v depolitizacijo in po drugi strani regulirano, vedno prinese učinke. Tudi, če dobro vemo, kako zadeve potekajo in če sami ne verjamemo v trg kot »subjekt, ki se zanj predpostavlja, da vé«, pa se določenim paradoksom ne izognemo, saj je verovanje vselej reflektirano, vselej predpostavlja nekoga, ki zares naivno verjame, »subjekt, ki se zanj predpostavlja, da verjame« (Certeau, Žižek, Pfaller), četudi tega naivneža nikjer v realnosti ni, če ostaja zgolj predpostavka. Ključno je, da ga s samo svojo proceduro *predpostavimo*, podobno kot perverznej v svojem početju nujno predpostavlja, da obstaja Drugi (ki ga opazuje, vidi, ki domnevno uživa itn.). Seveda ima ta »scenarij« učinke na ravni politike in dedemokratizacije, ljudstvo je bodisi politično apatično bodisi njegov angažma naposled ugotovi, da je njegova suverenost zelo omejena, kolikor je oblast prenesena na anonimne finančne vzvode, kot je recimo valuta evro⁴⁶ in kolikor seveda drži, da »neoliberalizem potihoma razgradi osnovne elemente demokracije«. ⁴⁷ Toda perverzija neoliberalizma ni samo tam, kjer jo običajno vidimo: da namreč dela

⁴³ *Ibid.*, str. 34.

⁴⁴ http://krugman.blogs.nytimes.com/2015/07/14/faithocrats/?_r=0.

⁴⁵ Prim. Alexandre Koyré, *Od sklenjenega sveta do neskončnega univerzuma*, prevedel Božidar Kante, Studia Humanitatis, Ljubljana 1988.

⁴⁶ K temu: Frédéric Lordon, *La malfaçon. Monnaie européenne et souveraineté démocratique*, Le liens qui libèrent, Pariz 2014.

⁴⁷ Wendy Brown, *Undoing the Demos. Neoliberalism's Stealth Revolution*, Zone Books, New York 2015, str. 17.

eno, govori pa drugo. Seveda je to perverzno, toda temeljna poteza perverzije je po Lacanu v tem, da se perverznej naredi za orodje užitka tega Drugega, da se »sam zvesto ponudi užitku Drugega.«⁴⁸ Perverznej je nekdo, ki se zvesto, lojalno »posveti zapolniti luknje v Drugem. [...] [P]erverznež [je] do določene točke na strani tega, da Drugi obstaja. Perverznej je branilec vere [foi].«⁴⁹ Beseda *foi* je, ko govorimo o perverziji neoliberalizma, več kot na mestu, saj v francoščini pomeni ne le vero, temveč tudi zaupanje, zvestobo, verodostojnost. Česa? Verovanje v vsemogočnost trga, ki je, kot vemo zgolj mit, iluzija, slepilo, toda slepilo, ki ima še kako resne in pomembne učinke.

Seveda gre za neko *pretence*, pretvezo, toda ta *pretence*, ni le hlimba, prevara, videz in krinka, ki je za Mirowskega, kot smo omenili že zgoraj, temeljna poteza neoliberalizma. Prav tu je po našem mnenju meja Mirowskega, ki se, če poenostavimo, nekoliko prehitro zadovolji s tem, da pokaže to perverzno neoliberalizma, ki nekaj govori, drugo pa dela. Kot eden najboljših poznavalcev zgodovine neoliberalizma, je Mirowski lepo videl in pokazal, da po eni strani neoliberalci delujejo kot neka skrivna, prostozidarska družčina, zarota, ki se v javnosti od vsega začetka, torej od druge svetovne vojne naprej, ni hotela in noče preveč izpostavljati, hkrati pa se sama dobro zaveda, da mora v javnosti delovati, dobiti ideološko bitko in oblast, če hoče doseči svoje. Kako to, da predstavniki neoliberalizma trdijo enkrat eno, spet drugič pa drugo, se vprašuje Mirowski in našteje pri tem tri glavna protislovja, ki nastopajo znotraj Mont Pèlerin Society (MPS): »1) družba [MPS], ki je zavezana liberalnim idealom, se mora zateči k neliberalnim proceduram in praksam; 2) družba [MPS], ki je imela spontani red za *nec plus ultra* človeške civilizacije, se je morala zateči k močni organiziranosti in nadzoru; in 3) družba [MPS], ki se je posvetila racionalističnemu diskurzu o trgu kot najvišjemu informacijskemu procesorju, je na koncu hvalila in promovirala nevednost.«⁵⁰ Mirowski tako izpostavlja protislovje med liberalizmom in neoliberalizmom (pokaže, denimo, kako se neoliberalizem, ki je kot sovražnik »odprte družbe« izpostavil Hegla in Platona, obenem navdihuje pri Carlu Schmittu, ki je, milo rečeno, vse prej kot liberalni mislec), spontanostjo in redom, racionalizmom in iracionalnostjo, ki notranje zaznamujejo neoliberalizem. Drugače rečeno, neoliberalizem zaznamujejo neliberalne, oblastne in

⁴⁸ Jacques Lacan, *Séminaire, Livre X.: L'angoisse*, Seuil, Pariz 2004, str. 62.

⁴⁹ Jacques Lacan, *Séminaire, Livre XVI.: D'un Autre à l'autre*, Seuil, Pariz 2006, str. 253.

⁵⁰ Phillip Mirowski, *Never Let a Serious Crisis Go to Waste*, str. 70.

iracionalne tehnike, ki so čista manipulacija: »Glavna ambicija neoliberalnega miselnega kolektiva je med populacijo sejati dvom in nevednost.«⁵¹ V tej točki Mirowski ubere dve poti, ki naj bi pojasnili praktično in teoretično uspešnost neoliberalizma. Praktično in organizacijsko plat ponazori z modelom babuške ali »Russian doll«. Ta, kot je znano, sestoji iz identičnih figuric, ki jih je mogoče postaviti eno v drugo. Če pričnemo v obratni smeri in babuško razdiramo, na koncu dobimo najmanjšo figurico, ki je ni več mogoče razdreti, nekakšno »trdo jedro«. To »trdo jedro« ni nič drugega kot »trdo jedro« MPS, ki se poslužuje tega, kar je Leo Strauss imenoval doktrina dvojne resnice: neoliberalizem eno resnico zagovarja za javnost, množice in medije, drugo pa za notranji krog, za posvečence. To naj bi tudi dokazoval paradoksn in perverzni spoj deregulacije, ki je v resnici reregulacija, ki se »nahaja v zmožnosti sprejeti odločitev in ‚suspendirati‘ trg, zato da bi ga rešili.«⁵² Tisto, česar doktrina dvojne resnice ne vidi, je, da ne obstaja manipulator, ki zgolj manipulira, temveč je *v resnici tu manipulator tudi sam zmanipuliran* (z lastnim verovanjem o trgu). Enako velja za reševanje krize 2008, ki je, kot smo poudarili, razpeta med nevtralizacijo in instrumentalizacijo krize. Toda ta instrumentalizacija ni le manipulacija, temveč perverzija, kolikor gre za nek »narediti se za instrument« neobstoječega Drugega/trga, skozi depolitizacijo koristi zgolj finančnemu špekulativnemu kapitalu.

Vendar pa je ključen pri vsem skupaj še en dodaten element, ki poskrbi za operativnost zgornjega dispozitiva. Običajno se dvojico vednost/verovanje razume v smislu, da zelo dobro vemo, kaj je na stvari, vseeno pa se prepustimo svojemu nezavednemu verovanju. Toda prav ob primeru razumevanja krize 2008, in pri manipulaciji z njo, se je izkazalo, da zaslepitev ni le na strani verovanja, temveč tudi na ravni vednosti, za katero se sama kriza 2008 kaže kot (še ena) kriza. Prava perverzija krize je, drugače rečeno, v tem, da se na to krizo od vsega začetka gleda kot na nekaj znanega in prepoznanega. Ob tem, ko imamo »krize« že polna ušesa, bi bilo nemara v poduk še enkrat treba spomniti na domislico bratov Marx o Emmanuelu Ravelliju: Nič čudnega, da je Emmanuel Ravelli podoben Emmanuelu Ravelliju, ko pa je Emmanuel Ravelli. Na podoben način lahko rečemo, da kriza vendarle je kriza, torej nekaj, kar pušča veliko bolj trajne posledice, kot si običajno mislimo, saj »reševanje krize« namreč na nepovraten način temeljito spreminja družbo, državo, posameznice/posameznike.

⁵¹ *Ibid.*, str. 82.

⁵² *Ibid.*, str. 84.

Odločilno vlogo pri tem, da to ob krizi ni vidno, igra mehanizem, ki ga je Freud izpostavil kot »fausse reconnaissance«, ki je, ko je nedavno izpostavila Alenka Zupančič Žerdin,⁵³ nekoliko drugačen od obrazca fetišistične utajitve. Problem ni samo nezavedno verovanje, problem je tudi že sama *vednost*, ki nastopa v obliki: »Oh, to smo že vseskozi vedeli, to vsakdo ve«. Freud je poročal o tem, da se med analitičnim delom »pogosto zgodi, da pacient poročanje o dejstvu, ki se ga je spomnil, pospremi z opombo: ‚To sem vam vendar že povedal‘, medtem ko smo sami prepričani, da te pripovedi od njega še nikoli nismo slišali.«⁵⁴ Že ob samem nastopu krize 2008 sta Reinhardtova in Rogoff poudarila, da gre za krizo, ki se v temelju razlikuje od vseh do sedaj znanih kriz in da bi jo bilo napačno zvajati na že znano. To postopek sta sama imenovala »sindrom ‚tokrat je drugače‘«, ki v resnici skuša povedati ravno nasprotno, da tokrat ni prav nič drugače: »Bistvo sindroma ‚tokrat je drugače‘, ‚this-time-is-different‘, je enostavno. Korenini v trdnem prepričanju, da se finančne krize dogajajo drugim v drugih deželah in v drugih časih; krize se ne dogajajo nam, tu in zdaj. Mi namreč delamo bolje, smo pametnejši, naučili smo se iz preteklih napak.«⁵⁵ Reakcija na krizo se pusti preslepiti temu napačnemu prepoznanju: »*Fausse reconnaissance* na ta način in paradokсно ohranja *tujost* tega, kar se je ravno pojavilo, s pomočjo samega občutka prepoznanja in domačnosti.«⁵⁶ Nekaj, kar je nastopilo kot nekaj travmatičnega in prelomnega, skozi ta mehanizem hitro zvedemo na že znano. Zakaj? Zato, da bi na zadeve lahko gledali brez slabih občutkov, v tem še naprej nemoteno uživali, predvsem pa, da bi lahko še naprej *nemoteno delovali tako kot poprej*, pred krizo. Namesto obrazca utajitve (saj vem, pa vendar verjamem), tako dobimo obrazec: saj *vem* (da reševanje krize na nepovraten način temeljito spreminja družbo), *toda prav zato*, ker to že *poznam* (alternative pa ni), tudi *verjamem*, da bo edino to naposled prineslo »prave rešitve« (saj trg v zadnji instanci vedno najde rešitve). V tem bi bila torej prava perverzija krize.

⁵³ Alenka Zupančič Žerdin, »Kostumografija moči«, v: *Problemi*, LIII, št. 3-4, Ljubljana 2014, str. 41-72.

⁵⁴ Sigmund Freud, »O fausse reconnaissance (‚dèjà raconté‘) pri psihoanalitičnem delu«, v: *Spisi o psihoanalitični tehniki*, DTP, Analecta, Ljubljana 2005, str. 167-168.

⁵⁵ Carmen M. Reinhart, in Kenneth S. Rogoff, *This Time is Different. Eight Centuries of Financial Folly*, Princeton University Press, Princeton & Oxford 2009, str. 2.

⁵⁶ Alenka Zupančič Žerdin, »Kostumografija moči«, str. 70.